

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF ETHNON-NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS FORMATION

У статті висвітлено вплив соціально-психологічних чинників «усвідомлення етнонаціональної доцільності», «прагнення етнонаціональної консолідації» та «плекання етнонаціональної самобутності» на формування етнонаціональної самосвідомості. На етнонаціональну самосвідомість представників етнонаціональних груп у наш час негативно діють широке розповсюдження масової культури та світові глобалізаційні процеси, що вказує на актуальність теми статті. Уточнено деякі елементи чинника «усвідомлення етнонаціональної доцільності»: це елемент «розуміння спільності інтересів» (його попередній варіант: «розуміння спільності інтересів як складова частина національної гордості» – друга його частина ввійшла до структури чинника «прагнення етнонаціональної консолідації»). Елемент «домагання як спрямованість індивіда на вибір і досягнення цілей, які є вагомими для нього» розподілений на дві частини, на основі яких створені два елементи: «спрямованість індивіда на вибір і досягнення цілей, які є вагомими для нього» й «домагання». Елемент «спрямованість індивіда на вибір і досягнення цілей, які є вагомими для нього» проаналізований на основі емпіричного матеріалу. Проаналізовані такі прояви чинника «прагнення етнонаціональної консолідації»: «колективна спільнотна ідентичність», «близькість поглядів як потреба для об'єднання в спільноту», «усвідомлення індивідом його причетності до простору колективних дій, до змісту спільної діяльності», «колективне самосприймання й саморозуміння», «усвідомлення тотожності зі своєю етнонаціональною спільнотою». До структури чинника «плекання етнонаціональної самобутності» зарахований елемент «Образ-Ми». Проаналізовані такі прояви цього чинника: «Образ-Ми», «усвідомлення етнонаціональної спільності», «Образ-Ми – Образ-Вони». Здійснено порівняння елемента «усвідомлення етнонаціональної спільності» й такого прояву чинника «прагнення етнонаціональної консолідації», як «усвідомлення тотожності зі своєю етнонаціональною спільнотою». Для проявів соціально-психологічних чинників «прагнення етнонаціональної консолідації» та «плекання етнонаціональної самобутності» притаманний колективізм етнонаціонального характеру, що має свої особливості в кожного з них. Чинник «усвідомлення етнонаціональної доцільності» має індивідуальний характер. Елементи чинника «прагнення етнонаціональної консолідації» мають динамічний характер. Для чинника «плекання етнонаціональної самобутності» притаманно як усвідомлення своїх спільних етнонаціональних рис, так й усвідомлення їхніх відмінностей від етнонаціональних ознак інших націй (та етносів). Чинник «усві-

домлення етнонаціональної доцільності» відображає особистий вибір індивіда, який спрямований на досягнення тих цілей, які він вважає вагомими для себе й буття своєї етнонаціональної групи.

Ключові слова: етнонаціональна самосвідомість, чинник «усвідомлення етнонаціональної доцільності», чинник «прагнення етнонаціональної консолідації», чинник «плекання етнонаціональної самобутності», спільнота.

The article highlights the influence of socio-psychological factors “awareness of ethno-national expediency”, “desire for ethno-national consolidation” and “nurturing ethno-national identity” on the formation of ethno-national identity. The ethno-national self-consciousness of the representatives of ethno-national groups is now negatively affected by the widespread spread of mass culture and world globalization processes, which indicates the relevance of the topic of the article. Some elements of the factor “awareness of ethno-national expediency” are specified: it is an element of “understanding common interests” (its previous version: “understanding common interests as part of national pride” – the second part is part of the factor “ethno-national consolidation”). The element “harassment as an individual's focus on choosing and achieving goals that are important to him” is divided into two parts, based on which two elements are created: “individual's focus on choosing and achieving goals that are important to him” and “harassment”. The element “the orientation of the individual to choose and achieve goals that are important to him” is analyzed on the basis of empirical material. The following manifestations of the factor “desire for ethno-national consolidation” are analyzed: “collective community identity”, “closeness of views as a need to unite in a community”, “individual awareness of his involvement in the space of collective action, the content of joint activities”, “collective self-perception and self-understanding”, “Awareness of identity with their ethno-national community”. The structure of the factor “nurturing ethno-national identity” includes the element “Image-We”. The following manifestations of this factor are analyzed: “Image-We”, “awareness of ethno-national community”, “Image-We – Image-They”. A comparison of the element “awareness of the ethno-national community” and such a manifestation of the factor “the desire for ethno-national consolidation” as “awareness of identity with their ethno-national community”. Manifestations of socio-psychological factors “the desire for ethno-national consolidation” and “cultivation of ethno-national identity” are characterized by collectivism of ethno-national character, which has its own characteristics in each of them. The factor of “awareness of ethno-national expediency” has an individual character. The above elements of the factor “desire for ethno-national

УДК 159.922.4

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.37>

Мартинюк О.А.

аспірантка

Приватний вищий навчальний заклад
«Університет сучасних знань»

consolidation” are dynamic. The factor of “nurturing ethno-national identity” is characterized by both awareness of their common ethno-national features and awareness of their differences from the ethno-national characteristics of other nations (and ethnic groups). The factor of “awareness of ethno-national expediency” reflects the personal choice of the individual,

which is aimed at achieving those goals that he considers important for himself and the existence of his ethno-national group.

Key words: *ethno-national self-consciousness, factor “awareness of ethno-national expediency”, factor “aspiration of ethno-national consolidation”, factor “cultivation of ethno-national identity”, community.*

Постановка проблеми. Широке розповсюдження масової культури в багатьох країнах світу, у тому числі й в Україні, світові глобалізаційні процеси, які панують у наш час, охоплюючи найрізноманітніші сфери життя суспільства, впливають на соціокультурний простір країн, і це негативно позначається на етнопонаціональній самосвідомості представників етнопонаціональних груп. Усе це вказує на актуальність дослідження етнопонаціональної самосвідомості індивідів, яка є першочерговою ознакою нації (в етнопонаціональному значенні, а не громадянсько-політичному) і тих соціально-психологічних чинників, які впливають на її формування. Одними з таких соціально-психологічних чинників є «усвідомлення етнопонаціональної доцільності», «прагнення етнопонаціональної консолідації» й «плекання етнопонаціональної самобутності».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існують різні підходи до вивчення етнопонаціональної самосвідомості. Дослідники на сучасному етапі вивчення формування етнопонаціональної самосвідомості підкреслюють багатомірність, комплексність цього феномена [3, с. 210]. Етнопонаціональну самосвідомість і, зокрема, її структуру досліджують учені різних країн, у тому числі й в Україні. В.О. Васютинський вивчає різні прояви етнопонаціональної самосвідомості населення, у тому числі й студентської молоді, у контексті етномовної сфери. Ці дослідження охоплюють різні регіони України – Західний, Північний, Східний й Південний.

Варто відзначити ті дослідження, у яких висвітлено вплив чинників на етнопонаціональну самосвідомість. Г.А. Ставицький досліджував різні види впливу психологічних і соціальних чинників на етнопонаціональну самосвідомість української молоді [9]. Д.В. Піонтковська вивчала психологічні особливості розвитку когнітивного й афективного компонентів етнопонаціональної самосвідомості (національної ідентичності) студентської молоді та провідні чинники цього процесу (за національністю всі респонденти – українці) [5, с. 195]. Ю.В. Шапаренко проаналізувала на теоретичному рівні історичні й соціально-психологічні чинники розвитку етнопонаціональної (етнічної) самосвідомості лемків [11, с. 645–654]. Як бачимо, в останньому дослідженні фігурують соціально-психологічні чинники, що важливо в контексті теми статті, у якій розглядається саме цей вид чинників.

Постановка завдання. Дослідження присвячене теоретичному аналізу впливу цих чинників на формування етнопонаціональної самосвідомості. Якщо говорити більш детально, то будуть висвітлені різні прояви цих чинників в етнопонаціональній самосвідомості індивідів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Буде подана загальна характеристика соціально-психологічних чинників формування етнопонаціональної самосвідомості, які розглядаються в статті, на когнітивному, афективному та поведінковому рівнях. Чинник «усвідомлення етнопонаціональної доцільності» відображає етнопонаціонально доцільні уявлення; етнопонаціонально доцільні наміри й цілі; етнопонаціонально доцільні дії. Зміст чинника «прагнення етнопонаціональної консолідації»: уявлення індивідів про себе як про носіїв етнопонаціонального згуртування; мотивація до етнопонаціонального згуртування; діяльність, зумовлена прагненням етнопонаціонального згуртування. Зміст чинника «плекання етнопонаціональної самобутності»: уявлення індивідів про себе як про носіїв культивування етнопонаціональної самобутності (на загальнонаціональну та регіональну рівнях); мотивація культивувати етнопонаціональну самобутність; діяльність, зумовлена культивуванням етнопонаціональної самобутності.

Структура чинника «усвідомлення етнопонаціональної доцільності» обґрунтована й охарактеризована в іншій статті [4, с. 285–292]. Необхідно уточнити деякі елементи цього чинника з метою покращення їх змістового наповнення. Ось один із цих елементів: «розуміння спільності інтересів» (його попередній варіант: «розуміння спільності інтересів як складова частина національної гордості» – друга його частина ввійшла до структури чинника «прагнення етнопонаціональної консолідації»). Елемент «домагання як спрямованість індивіда на вибір і досягнення цілей, які є вагомими для нього» розподілений на дві частини, на основі яких створені такі два елементи: «спрямованість індивіда на вибір і досягнення цілей, які є вагомими для нього» й «домагання». Цей другий прояв чинника «усвідомлення етнопонаціональної доцільності» є результатом дії першого: власний вибір індивідом вагомих, на його думку, цілей, його спрямованість на їх досягнення реалізуються в його діях – у конкретних домаганнях.

У дисертації Л.М. Співак зафіксовано, що для студентів із високим рівнем етнопатриотичної самореалізації притаманне набуття й використання знань з історії, мови та культури своєї нації [7]. Це є проявом в етнопатриотичній самосвідомості цих студентів елемента «спрямованість індивіда на вибір і досягнення цілей, які є вагомими для нього». А саме набуття знань з історії, мови та культури своєї нації, а також їх використання – це їхній власний вибір і їхні вагомі цілі етнопатриотичного характеру. Усі ці знання підвищили їх обізнаність у вищевказаних сферах, вони їх застосовують у діяльності.

Для чинників «прагнення етнопатриотичної консолідації» та «плекання етнопатриотичної самобутності» притаманна одна дуже важлива спільна риса – це колективізм. Але стосовно першого названого чинника колективізм спрямований на об'єднання, згуртування своєї нації, маючи динамічний характер, а стосовно другого – на збереження, культивування її самобутніх, специфічних рис.

Далі мова піде про прояви чинника «прагнення етнопатриотичної консолідації». Про наступні елементи самосвідомості членів колективних спільнот (куди належать й етнопатриотичні), пише В.О. Васютинський: це «колективна спільнота ідентичність», «близькість поглядів як потреба для об'єднання в спільноту», «усвідомлення індивідом його причетності до простору колективних дій, до змісту спільної діяльності», «колективне самосприймання й саморозуміння» [1]. Усі ці елементи є проявами чинника «прагнення етнопатриотичної консолідації».

Важливим елементом цього чинника є «близькість поглядів як потреба для об'єднання в спільноту». Цей елемент є передумовою вступу індивідів до національно-патриотичних спільнот, оскільки це відбувається саме завдяки близькості їхніх поглядів, які в контексті цього чинника мають етнопатриотичне спрямування.

Під час участі індивіда в спільній колективній діяльності етнопатриотичного характеру в його етнопатриотичній самосвідомості виникає такий прояв чинника «прагнення етнопатриотичної консолідації», як «усвідомлення індивідом його причетності до простору колективних дій, до змісту спільної діяльності». Цей елемент відображає уявлення індивіда про себе як про учасника спільної колективної етнопатриотичної діяльності й усвідомлення ним своєї ролі в ній. Прояви цього елемента мають такі рівні: 1. Усвідомлення індивідом його причетності до колективних дій і спільної діяльності етнопатриотичного спрямування поза межами національно-патриотичних спільнот; 2. Прояв цього елемента в етнопатриотичній самосвідомості індивіда під час його перебування

в складі національно-патриотичної організації, діяльність якої зумовлює етнопатриотичне згуртування.

Варто наголосити на тому, що національно-патриотичні колективні спільноти відіграють дуже важливу роль в етнопатриотичній консолідації: вони є осередками етнопатриотично об'єднаних, згуртованих індивідів, які займаються етнопатриотичними питаннями, що є спільними для них і всієї нації. Потім завдяки їхній діяльності прагнення до етнопатриотичної консолідації поширюється й на інших представників їхньої етнопатриотичної групи. Така діяльність є не лише індивідуальним вибором індивіда. Перебуваючи в складі таких організацій, індивіди виконують їхні завдання. Отже, вони є виконавцями колективної волі таких організацій, діяльність яких консолідує націю. У таких національно-патриотичних спільнотах чинник «прагнення етнопатриотичної консолідації» має потужний вплив на етнопатриотичну самосвідомість індивідів.

Іншим проявом чинника «прагнення етнопатриотичної консолідації» є «колективне самосприймання й саморозуміння». Цей елемент відображає усвідомлення індивідом себе членом тієї чи іншої спільноти етнопатриотичного спрямування (нації, національно-патриотичного колективного об'єднання) і його ставлення до цього. Інший аспект цього елемента – це усвідомлення індивідом себе членом своєї нації (в етнопатриотичному значенні) і громадянином своєї країни, етнопатриотичне походження якої збігається з етнопатриотичною належністю цього індивіда. У такому разі відбувається збіг етнопатриотичної та громадянської ідентичностей. Наприклад, індивід усвідомлює себе водночас членом своєї української нації та своєї Української держави.

Ось дослідження етнопатриотичної самосвідомості, яке вказує на цей вид прояву елемента «колективне самосприймання й саморозуміння». В Україні, а саме в м. Києві та в Криму (м. Сімферополь), у 2011 р. проведено дослідження студентської молоді методом опитування. Вивчалися особливості формування етнічної ідентичності, проблеми толерантності української молоді щодо представників інших національностей і жителів інших регіонів України [6, с. 207]. І.А. Снежкова відзначає, що початок суверенізації нових державних утворень після розпаду Радянського Союзу пов'язаний із виникненням нових ідентичностей. Поступово зникла радянська ідентичність. В Україні, замість неї, виникла українська ідентичність. І.А. Снежкова пише про зростання етнопатриотичної (етнічної) та громадянської самосвідомості в українській молоді на період цього дослідження [6, с. 208]. Згідно з даними І.А. Снежкової, у наш час (на період цього дослідження)

спостерігається стійке зростання загальнодержавної ідентичності [6, с. 208].

Отже, виникнення незалежної Української держави зумовило виникнення такого соціально-психологічного явища, як українська громадянська ідентичність. Це стало можливим лише після створення Україною своєї окремої незалежної держави. Українці почали себе сприймати громадянами України. Українська громадянська ідентичність замінила колишню радянську. Зростання громадянської самосвідомості в досліджених респондентів указує на посилення впливу цього аспекту елемента «колективне самосприймання й саморозуміння» на їхню етнопсихологічну самосвідомість.

Далі проаналізуємо прояви чинника «плекання етнопсихологічної самобутності». До структури цього чинника варто включити такий елемент етнопсихологічної самосвідомості, як «Образ-Ми». Про «Образ-Ми» як елемент самосвідомості членів колективних спільнот (у тому числі й етнопсихологічних) пише В.О. Васютинський [1].

«Образ-Ми» містить у собі уявлення індивідів про основні спільні ознаки своєї етнопсихологічної групи. Ці уявлення загалом є стереотипними. Цей елемент схожий на такий елемент чинника «плекання етнопсихологічної самобутності» як «усвідомлення етнопсихологічної спільноти», але між ними є відмінність. «Образ-Ми» має більш ширший зміст: крім основних етновизначальних ознак, цей елемент містить і другорядні ознаки своєї нації. Мова йде про різні об'єктивні та суб'єктивні уявлення індивідів про свою націю (чи етнос), які склалися в них на основі життєвого досвіду, взаємодії з представниками своєї етнопсихологічної групи. Подібна характеристика стосується й першого складника такого елемента чинника «плекання етнопсихологічної самобутності», як «Образ-Ми – Образ-Вони» («Образ-Ми»). Це ж стосується й другого її складника («Образ-Вони»), але в контексті не своєї, а чужих етнопсихологічних груп. Особливістю елемента «Образ-Ми – Образ-Вони» є протиставлення своєї етнопсихологічної групи іншим. Це не притаманно елементу «Образ-Ми»: тут мова йде лише про весь комплекс уявлень, відомих індивідові, про свою етнопсихологічну групу.

Варто відзначити характеристику формування етнопсихологічної самосвідомості в контексті чинника «плекання етнопсихологічної самобутності», подану І.В. Данилюк і В.В. Гресько: особливу роль у становленні й розвитку нації (етносу) відіграє компліментарна самосвідомість – відчуття всередині групової єдності та протиставлення своєї групи зовнішній («Ми» і «Вони») [2, с. 122–132]. Компліментарній самосвідомості властива

стійкість, завдяки чому етнічна спільнота протягом усієї історії зберігає етнічну систему [2, с. 122–132]. Такі риси етнопсихологічної самосвідомості притаманні чиннику «плекання етнопсихологічної самобутності»: з одного боку, це усвідомлення індивідами їхньої етнопсихологічної спільноти, а з іншого – усвідомлення ними специфічності, унікальності їхньої етнопсихологічної спільноти, що за комплексом етнопсихологічних ознак відрізняється від інших етнопсихологічних груп.

Далі здійснено порівняння «усвідомлення етнопсихологічної спільноти» як прояву чинника «плекання етнопсихологічної самобутності» й «усвідомлення тотожності зі своєю етнопсихологічною спільнотою» як прояву чинника «прагнення етнопсихологічної консолідації». Про «усвідомлення етнопсихологічної (етнічної) спільноти» як ознаки етнопсихологічної самосвідомості пише Г.А. Ставицький, вважаючи її однією з головних. Загалом дослідник відзначає різні елементи в структурі етнопсихологічної самосвідомості, складником яких є поняття «спільність»: це усвідомлення своєї належності до певної нації (етносу), що базується на таких складниках: спільності походження, господарської діяльності, мові, культурі, історичній долі [8, с. 79].

«Усвідомлення етнопсихологічної спільноти» як прояв чинника «плекання етнопсихологічної самобутності» – це усвідомлення індивідами своєї належності до своєї нації на основі її головних етновизначальних ознак. Цей елемент охоплює інші прояви чинника «плекання етнопсихологічної самобутності» – «усвідомлення спільності етнопсихологічного походження», «усвідомлення етнопсихологічної спільноти», «усвідомлення етнопсихологічної спільноти», «усвідомлення етнопсихологічної спільноти господарської діяльності», «усвідомлення спільності історичної долі». Залежно від рівня розвитку етнопсихологічної самосвідомості індивід усвідомлює весь цей набір етнопсихологічних ознак, що характеризують етнопсихологічну спільність, чи їх частину.

Про «усвідомлення тотожності зі своєю етнопсихологічною спільнотою» як елемент етнопсихологічної самосвідомості пише В.Ю. Хотинець [10]. «Усвідомлення тотожності зі своєю етнопсихологічною спільнотою» як елемент чинника «прагнення етнопсихологічної консолідації» дещо схожий на елемент «усвідомлення етнопсихологічної спільноти»: це усвідомлення індивідами своєї належності до своєї нації на основі її головних етновизначальних ознак. Але між ними є суттєві відмінності.

«Усвідомлення тотожності зі своєю етнопсихологічною спільнотою» має лише індивідуальний рівень – це цілісна система індивідуальних уявлень етнопсихологічного характеру

про себе, наприклад, уявлення індивіда про те, що він є одним із членів своєї нації. Такі уявлення викликають прагнення в індивіда до етнопонаціонального згуртування з іншими представниками своєї нації. «Усвідомлення етнопонаціональної спільності» – це система загальних колективних уявлень багатьох членів етнопонаціональної групи про себе, що склалися в результаті їхньої спільної діяльності.

Існують й інші відмінності. «Усвідомлення тотожності зі своєю етнопонаціональною спільнотою» означає тотожність зі своєю етнопонаціональною групою лише на основі тих ознак, які є спільними для всієї нації, а не її окремих регіонів: це усвідомлення своєї спільності зі своєю нацією, а не з населенням того чи іншого її регіону. «Усвідомлення етнопонаціональної спільності» означає таку спільність на двох рівнях: це усвідомлення етнопонаціональної спільності зі всією своєю нацією; усвідомлення етнічної спільності на регіональному рівні – з етнорегіональною групою (з подольцями, галичанами тощо); зі своєю етнографічною групою (з гуцулами, поліщуками тощо).

У дослідженні зафіксовано «усвідомлення етнопонаціональної спільності» як прояв чинника «плекання етнопонаціональної самобутності». А саме Г.А. Ставицький, який досліджував вплив психологічних і соціальних чинників на етнопонаціональну самосвідомість української молоді, відзначає, що більшість студентів із середнім рівнем розвитку етнопонаціональної самосвідомості усвідомлює власну етнічну належність; вони можуть назвати суттєві ознаки власного етносу, знайомі з історичним минулим і культурою українського народу, орієнтуються на норми поведінки, прийняті в етнічній спільності. Ці досліджені студенти використовують рідну мову (але часто не замислюються про її роль у власному житті й у розвитку етносу) [9].

Такі факти вказують, що ці досліджені студенти усвідомлюють свою етнопонаціональну спільність на основі перерахованих ними ознак української нації, що належить до загальнонаціонального рівня. Це є проявом усвідомлення ними етнопонаціональної самобутності української нації.

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи вищесказане, варто сказати таке. Для проявів соціально-психологічних чинників «прагнення етнопонаціональної консолідації» та «плекання етнопонаціональної самобутності» притаманний етнопонаціональний колективізм, що має свої особливості в кожного з них. Чинник «усвідомлення етнопонаціональної доцільності» має індивідуальний характер. Елементи чинника «прагнення етнопонаціональної консолідації» відзначаються динамічністю. Для чинника «плекання етнопонаціональної самобутності» притаманно як

усвідомлення своїх спільних етнопонаціональних рис, так й усвідомлення їх відмінностей від етнопонаціональних ознак інших націй (та етносів). Чинник «усвідомлення етнопонаціональної доцільності» відображає особистий вибір індивіда, який спрямований на досягнення тих цілей, які він вважає вагомими для себе й буття своєї етнопонаціональної групи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васютинський В. Психологічні виміри спільності : монографія. Київ : Золоті ворота, 2010. 120 с.
2. Данилюк І.В., Гресько В.В. Психологічні особливості гармонізації етнічної самосвідомості українців. *Проблеми політичної психології*. 2017. Вип. 5 : Суспільні трансформації та ідентифікаційні процеси в Україні. С. 122–132.
3. Довжик Ю.В. Сравнительный анализ концепций формирования этнической идентичности. *Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии* : материалы Международн. научн. конф. (29–30 мая 2008 г.) : в 2 т. / отв. ред. В.В. Гриценко. Смоленск : Универсум, 2008. Т. 1. С. 207–213.
4. Мартинюк О. Традиція і доцільність як соціально-психологічні чинники формування етнопонаціональної самосвідомості. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації* : матеріали Міжнародн. науково-практич. інтернет-конф. : збірник наукових праць. Переяслав, 2020. Вип. 57. С. 285–292.
5. Піонтковська Д.В. Психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 195.
6. Снежкова І.А. Особенности становления этнической идентичности в Украине (Киев, Крым, 2005–2011 гг.). *Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии* : материалы 3 Международн. научн. конф. (24–25 мая 2012 г.) / отв. ред. В.В. Гриценко. Смоленск : Маджента, 2012. Т. 2 : Проблемы психологии межкультурного взаимодействия. С. 207.
7. Співак Л.М. Психологічні основи розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці : автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07 / Нац. педагогічн. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2016. 43 с.
8. Ставицький Г.А. Теоретичний аналіз проблеми етнічної самосвідомості як провідної ознаки етносу. *Етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія в сучасному світі* : збірник наукових праць / за ред.: С.Б. Кузікової, І.М. Щербакової, Н.О. Пасічник. Суми, 2016. С. 79.
9. Ставицький Г.А. Психологічні та соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Нац. педагогічн. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2016. 21 с.
10. Хотинец В.Ю. Этническое самосознание. Санкт-Петербург : Алетейя, 2000. 240 с.
11. Шапаренко Ю.В. Історичні та соціально-психологічні чинники розвитку етнічної самосвідомості лемків. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 10. Вип. 27. С. 645–654.